

Олесь Лісничук

ПОШУКИ ФОРМУЛИ «НОВОГО СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ»
ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ

У статті розглядаються дискусії про «новий суспільний договір», що розпочалися після Євромайдану. Також представлена інтерпретація початку Революції Гідності як порушення неформального суспільного договору.

Лісничук Олесь Володимирович – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ключові слова: суспільний договір, популізм, Євромайдан, неформальний контракт

Oles Lisnychuk. Searching for a New Social Contract's Formula after Euromaidan. The article deals with discussions about "new social contract", which had started after Euromaidan. Also presented the interpretation of the beginning of the Revolution of Dignity as a violation of the informal social contract.

Key words: Social contract, populism, Euromaidan, informal contract.

Постановка проблеми

Суспільний договір не став об'єктом ретельної уваги вітчизняних політичних дослідників, однак навколо потреби укладання «нового суспільного договору» точаться досить інтенсивні дискусії в політикумі та громадянському суспільстві, що частково відлунують у медіа.

В українській політичній науці тема суспільного договору не артикулювалася як тема спеціальних, поглиблених досліджень. Звертання до неї відбувалося переважно через відсилання до історії політико-філософської думки, зокрема, до Ж.-Ж. Руссо та його однойменного трактату, а також інших мислителів, з іменами яких пов'язана розробка відповідної теорії – Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка.

Загалом, в українському науковому дискурсі утвердилося поняття «соціальний контракт», яке номінально є більш точним прочитанням англomовного концепту «social contract». При формальній синонімічності з категорією «суспільний договір» оперування поняттям «соціальний контракт» на практиці сприяє суттєвому і сутнісному звуженню його семантичного простору. Це призводить до тенденції суто економічних інтерпретацій проблематики, або більше – до редукції до відносин між працедавцями та представниками найманої праці.

З іншого боку, окремі аспекти проблеми суспільного договору як «соціального контракту» між правителями і громадянами розглядалися в низці наукових публікацій. Зокрема, М. Михальченко розглядав можливості реалізації «соціального контракту» між владою, що встановилася внаслідок Помаранчевої

революції, та суспільством у контексті завдань модернізації України [1]. О. Пищуліна обґрунтовувала необхідність трансформації «неявного соціального контракту» в контексті подолання т.з. «інституційних пасток» [2]. О. Гриценко оцінила функції суспільного договору для формування структури правової економіки [3]. Достатньо поширеним є актуалізація проблематики «соціального контракту» в інтерпретаціях відносин громадянського суспільства України з державою [Див., наприклад: 4].

Інші аспекти проблематики суспільного договору в Україні в тому чи іншому зрізі аналізувалися такими авторами, як В. Гаджиев, В. Жаворонков, Л. Лебедева, Т. Нагорняк та іншими.

Тим часом, після Євромайдану в політичному та медійному дискурсах активно розгорталася постановка питання про необхідність укладання «нового суспільного договору». Провайдерами цього процесу стали політики різних таборів, громадські активісти та інші представники громадянського суспільства, частково самі медіа. Цей процес потребує самостійної фокусованої уваги та осмислення, особливо з огляду на його потенційно зростаючу значущість у зв'язку із визнанням того, що суспільний договір між громадянами і владою в період після Революції Гідності виявився умовним і наразі може оцінюватися як розірваний [5, с. 274–275].

Метою цієї статті є ідентифікація головних виявів та трендів проблематизації теми «нового суспільного договору».

«Новий суспільний договір»: чергове популярне гасло?

Позиція про необхідність «укладання нового суспільного договору» набула помітного імпульсу після завершення Євромайдану. Тоді «новий суспільний договір» бачився як один із головних напрямів суспільного оновлення, закріплення та розвитку змін, що сприймалися як революція. Через три з лишком роки, після випробовувань війною і новими політичними та суспільними кризами, таке бачення не полишило авансцену публічних дискусій і час від часу виявляє себе в заявах політичних діячів різного спрямування, громадських активістів чи експертів, у медійному дискурсі.

Так, зокрема, лідер «найбільш рейтингової» з-поміж т.зв. «демократичної опозиції» сили, партії «Батьківщина», наголосила на необхідності зміни «філософії Основного закону», а не лише «просто перезавантаженні влади». Суть цих змін, за її словами, полягає в тому, що «нам потрібен новий суспільний договір між громадянами: як вони хочуть самоврядуватися, як ефективно включити їх у процес управління країною...» [6]. І саме укладання «нового суспільного договору» політик бачить як механізм «нормалізації» ситуації в Україні: «по-перше, в країні стане все на свої місця, а по-друге, людям не потрібно буде підніматися на Майдани» [6].

У публічній риторичі лідера «молодшого партнера» правлячої коаліції, партії «Народний фронт», А. Яценюка потреба «нового суспільного договору» взагалі займає одну із провідних позицій. Ще перебуваючи на чолі уряду, у січні 2016, але вже під загрозою відставки, що насувалася, політик заявляв про необхідність ухвалення нової Конституції країни на референдумі, а саму нову Конституцію означав як «новий суспільний договір між громадянами і владою, яку вони обрали. Договір про розподіл прав і відповідальності всередині самої влади – між Президентом, Урядом та Парламентом. Договір про взаємини між центром і регіонами. Договір про створення нового чесного і справедливого суду, а не перепризначення чинного. Договір про чітку геополітичну мету України – стати членом Європейського Союзу та НАТО» [7]. Перший Прем'єр після Євромайдану через призму потреби «нового суспільного договору» оцінював т.зв. «секторальні реформи», що реалізовувалися і його урядом, зокрема, реформу поліції, яку він визнав недостатньою для того, щоб «у країні наступила справедливість», а для останнього, за його словами, необхідний «новий суспільний договір», «нові відносини між громадянами та державою, між українського поліцією і тим громадянином, який потребує безпеки і захисту» [8]. Уже після відставки, за свідченням однопартійців, А. Яценюк «поставив перед собою амбітне завдання: «новий суспільний договір» і нова Конституція» [9].

Ще один політик, який уже після Революції Гідності наростив свій політичний та електоральний потенціал і на осінь 2017 входив

до реєстру потенційних претендентів на перемогу на майбутніх президентських виборах, лідер партії «За життя!» та член фракції «Опозиційного боку» у Верховній Раді В. Рабінович теж активно використовує категорію «нового суспільного договору» у своєму публічному мовленні. При цьому в одних ситуаціях він говорить про необхідність «нового суспільного договору між владою та людьми» [10], в іншому – про його заміну-перезавантаження [11].

Партія «Опозиційний блок» на самому початку свого утвердження під новим політичним брендом після реформування Партії регіонів у вересні 2014 року теж заявила про те, що «країні потрібен новий суспільний договір». У цій політичній силі, яка півроку тому втратила владу через протести та трагічні події на Майдані, проголошували, що такий договір має «ґрунтуватися на принципах соціальної справедливості, рівності перед законом, суспільної безпеки, гарантіях прав та свобод людини і громадянина» [12].

Подібні риторичні практики щодо «нового суспільного договору» виявляють себе і в інших представників політичного класу. Хоч не завжди називаючи буквально, але, так чи інакше, такі артикуляції потреби «нового суспільного договору» апелюють до змін Основного закону. Власне Конституція, як зафіксовані та офіційно затверджені через відповідні процедури правила, і уособлює таке бачення суспільного договору. Тобто, це передбачає обов'язкове статусне формальне закріплення «правил гри». При цьому ігнорується або далеко «за дужками» залишається неформальний аспект створення, прийняття і, особливо, функціонування таких правил. Достатньо вживаний образ (передусім до чергової річниці прийняття Основного закону 28 червня) «В Україні гарна Конституція, однак вона не виконується» стосується саме неформальних практик і саме політичних – у першу і основну чергу. Що характерно, такі оцінки лунають незалежно і попри зміни, які вносилися до конституційного тексту. Конституція як формат суспільного договору – один із його виявів, але не вичерпний і в суспільно-політичних умовах, наближених до вітчизняних, може бути висхідним і навіть не визначальним.

Ще однією особливістю політичних артикуляцій потреби «нового суспільного договору» є їхня інструментальність, залеж-

ність від практично-політичних інтересів політичних лідерів чи сил, що їх проголошують, у боротьбі за владу та розподіл ресурсів. Ті чи інші варіанти змін до Конституції, що пропонуються ними в контексті актуалізації потреби «нового суспільного договору», переважно пов'язані із пошуком способів забезпечити собі кращі позиції для приходу до влади чи обмежити можливості нинішніх конкурентів. Горизонт планування (не кажучи вже про прогнозування наслідків) за таких умов дуже обмежений і сфокусований на перипетіях поточної політичної боротьби. Відповідно, так чи інакше, попри нагадування про необхідність «зростання ролі суспільства» чи «впливу народу» всі подібні проекти бачення «нового суспільного договору» майже виключно співвідносні із перерозподілом повноважень у «владному трикутнику», між головними центрами державної влади – Президентом-Урядом та Прем'єром-Парламентом. Тому не дивними є зміни позицій – часом радикальні, аж до діаметрально протилежних – ряду акторів протягом їхньої політичної кар'єри стосовно форми правління, оптимальної та необхідної для України.

Потреба «нового суспільного договору» – не лише тема політичних, переважно, на жаль, традиційних спекулятивних дискусій, але й помітне питання порядку денного громадянського суспільства. За час після Революції Гідності з його боку було задекларовано цілу низку ініціатив. Зокрема, об'єднання відомих громадських діячів – Ініціативна група «Першого грудня», – запропонувало свої «10 засад», на які «новий суспільний договір» має спиратися [13]. Ще об'єднання українських громадських діячів, експертів та інтелектуалів – «Несторівська група» – виступило з документом, в якому представлено «візію модернізації країни, таких поняттях, як сталий розвиток, відкритий доступ й нова ціннісна основа». Саме ці поняття, на думку авторів документа, мають «обрамлювати новий суспільний договір» [14].

16 березня 2016 об'єднання за назвою «Коаліція громадянського суспільства» провела в столиці захід – «Форум громадянського суспільства «Новий суспільний договір»». У прийнятій на цьому форумі декларації відзначається провідна роль громадянського суспільства у формуванні «нового суспільного договору». В документі критикується чинна Конституція, яка

містить «системні внутрішні протиріччя та соціальний популізм», що «унемоżliвлюють ефективне виконання державою головного конституційного обов'язку – утвердження і забезпечення прав і свобод людини», а також відзначається, «що наша держава перебуває у стані безпрецедентної інституційної, політичної та соціально-економічної кризи» [15]. Вихід пропонується у прийнятті нової Конституції, щодо якої, на відміну від підходів у політичному дискурсі, не висловлюється пропозицій за текстом чи окремими положеннями. Головний акцент робиться на *способі її підготовки та прийняття*. Автори повертаються до ідеї, яка час від часу циркулює в експертних дискусіях, – до створення спеціального органу установчої влади – Конституційних зборів, – який і має схвалити текст нового Основного закону. Надалі він має пройти затвердження на всеукраїнському референдумі. Учасники форуму також ініціювали законопроект «Про процедуру підготовки проекту нової Конституції України» та закликали почати «широку та відкриту громадську дискусію» з приводу «змісту нового суспільного договору».

Дещо згодом, восени 2016, ще одне об'єднання громадських організацій та активістів, учасники якого означили себе як «представників громадських організацій, вільних профспілок, лідерів місцевих громад», задекларувало початок «Національного діалогу». На думку представників цієї ініціативи, «суспільний договір – це договір між громадянами і державою, тобто громадяни мають певні зобов'язання перед державою, а держава – перед громадянами. І якщо ми як громадяни виконуємо свої обов'язки, то влада перестала це робити» [16]. Хоча учасники цього об'єднання теж висловлюються за «новий суспільний договір», але бачать його здебільшого на базі вже існуючої Конституції, яка, на їхню думку, є «дуже гарною і претендує навіть бути однією із найкращих не лише у Європі». Завданням своєї ініціативи вони бачать у тому, щоб «розробити, запропонувати і як громадсько-політичний рух добитися реалізації ряду постанов та законопроектів, аби базові статті Конституції держава в особі влади почала виконувати». Таким чином, такий підхід хоч і відрізняється від формули «новий суспільний

договір=нова Конституція України», однак все одно ґрунтується на формулі «суспільний договір=Конституція».

З іншого боку, збереження відносної актуальності постановки питання про необхідність «укладання нового суспільного договору» не зробило помітного внеску ані в просування процесу, який цим поняттям означається, ані в розуміння змісту проблеми суспільного договору для українського соціуму та політики, ані, тим більше, артикуляції конкретних її форм та деталей. «Новий суспільний договір», зокрема і під впливом домінуючого популістичного дискурсу, набуває вигляду звичайного лозунгу на основі «пустого означувального», яким багата українська політична мова.

«Старий суспільний договір» як вияв неформального соціального контракту

Щоб вести дискусію про те, який потрібен і який можливий «новий суспільний договір», треба з'ясувати, що таке «старий суспільний договір», які його основні параметри, що з ним сталося і які наслідки. І саме на прикладі того, на протипагу чому намагається самовизначитися візія «нового суспільного договору», виразно помітними стає важливість і функціональність його неформальної складової, яка не є безпосередньо залежною від тексту, «букви» чи навіть «духу» Конституції. Більше того, де-факто діючий своєрідний контракт між владою та суспільством може відбуватися майже паралельно конституційним нормативам.

Очевидно, що таке велике потрясіння, як Євромайдан, мало означити проблеми із попереднім суспільним договором. По суті, масовий протест, що від певного моменту ставив своїм завданням усунення від влади тодішньої правлячої сили на чолі і передусім із Президентом В. Януковичем, означав фактичну денонсацію суспільного договору, навіть якщо це не усвідомлювалося учасниками з обох умовних сторін і ніяк не «формалізувалося». Протести на Євромайдані з 21 листопада 2013 починалися як реакція на оголошене рішення тодішнього Глави уряду М. Азарова і як апеляція до Президента В. Януковича прийняти рішення інше, а саме – підписати підготовлену Угоду про

асоціацію України з ЄС, попри заяви Прем'єра про вихід з цього процесу і переорієнтацію України на протилежний інтеграційний проект – Митний союз на чолі з РФ. При цьому статус і В. Януковича як Глави держави, і М. Азарова як очільника Уряду, і Партії регіонів як правлячої політичної сили не оскаржувався і сприймався як цілком легітимний, хоча й з наявною масштабною критикою практик їхнього правління. Відповідно, можна вважати, що розриву суспільного договору на той момент ще не відбулося.

Як переломний епізод, внаслідок та після якого протестувальники стрімко відійшли від сприйняття тодішнього керівництва держави як прийнятних та, в тому числі, й законних правителів, радикалізували свої вимоги до негайної відставки Президента та Уряду, став епізод зі силовою акцією проти решти учасників акцій на Майдані Незалежності в ніч на 30 листопада, який увійшов в історію як «побиття студентів» «Беркутом». Саме непомірне застосування насилля може розглядатися як розрив умовного контракту між владою та соціумом. Однак саме в цьому випадку доречним є правило «Post hoc, non est propter hoc» – після цього, не означає внаслідок цього. По суті, показово залякуюча силова акція в ніч на 30 листопада була вже лише спусковим механізмом, безпосереднім приводом для відмови протестної хвилі сприймати В. Януковича та його оточення як легітимну владу. Наразі можна лише теоретично моделювати, чи могла вона сама по собі викликати такий масштабний протест. Зрештою, силова акція була не єдиною і не унікальною – ще за три роки до того було ліквідовано подібним способом т.зв. «Податковий майдан», силовики достатньо виразно застосовували фізичний вплив на учасників протестних акцій і під час т.зв. «Мовного майдану», і під час акцій опозиції в 2012–2013 рр. Звісно, побиття студентів на 30 листопада мало, порівняно з іншими діями правоохоронців, ознаки підвищеної жорстокості, яку ще й було зафіксовано та поширено через інформаційні канали. Однак однозначної впевненості, що саме ці дії самі по собі могли «переповнити чашу народного терпіння» без відповідної «підготовчої фази», немає.

Насилля з боку правоохоронних органів у ніч на 30 листопада відбулося вже після оформлення ключових процесів, що означали розрив існуючого до того часу суспільного договору. Ядром

останнього було саме збереження перспектив європейського майбутнього України, попри невітійну практику повсякдення, яка безпосередньо пов'язувалася із тодішнім правлячим режимом. Імовірно, «асоціація з ЄС» була лише проектом однієї із конкуруючих груп в оточенні В. Януковича під час підготовки до призначених на 2015 рік президентських виборів і його переобрання на головній посаді в країні. Однак саме це, сформоване зусиллями медійно-пропагандистських ресурсів влади та близького до неї бізнесу, сприйняття В. Януковича як діяча, здатного, попри всі до нього претензії та зауваження, закласти основи європейської перспективи для країни, очевидно, і було основою суспільного договору, що існував на той момент. У загальних рисах його можна сформулювати як «терплячість в обмін на європейську перспективу для України».

Друга частина цієї умовної угоди мала характер своєрідного соціального міфу, конструювання якого відбулося значною мірою завдяки зусиллям правлячої тоді Партії регіонів та підконтрольних їй ресурсів впливу. Наприклад, у 2013 році, коли «маневри» вищого керівництва держави навколо підписання УА вийшли на рівень реальної перспективи, через різні рівні владної вертикалі було проведено масштабну кампанію агітації за «євроінтеграційний вибір України». ОДА з різних регіонів країни провели значну кількість заходів, пов'язаних з забезпеченням публічної підтримки «євроінтеграційного вибору Президента». Пік активності припав на період перед святкуванням останнього перед Євромайданом Дня Європи в Україні.

Відповідно, в різних соціальних групах та прошарках, у масовій свідомості українських громадян різних регіонів фіксувався образ ЄС як бажаної стратегічної перспективи, України як «невід'ємної частини Європи», а тодішнього Глави держави та правлячої політичної сили як, попри всі проблеми і складнощі, але все ж придатних до прямування «правильним курсом» на зближення з ЄС. Сам формат асоціативних відносин, які передбачала підготовлена до підписання в листопаді 2013 угода з ЄС, у масовій свідомості сприймався значною мірою вже як форма своєрідного «вступу в ЄС».

Отже, важливою особливістю цієї версії неформального суспільного договору було те, що він не мав діалогічної основи, не був результатом взаємодії правлячої політичної групи із громадянським суспільством. Понад те, він не був навіть «пактом еліт», який теоретично розглядають як стартову та базову фазу для конституювання зрілого суспільного договору. До нього не була долучена опозиція, яка, де-факто, публічно поділяла євроінтеграційний курс, однак мала вдосталь застережень щодо його реалізації саме В. Януковичем та підконтрольним йому урядом. Крім занепокоєння збереженням репресивного і навіть кримінального компонента правлячого тоді режиму, тогочасна опозиція переймалася тим, що В. Янукович в образі «реального євроінтегратора» здатен зайти на її «електоральне поле» і суттєво зменшити конкурентні позиції в боротьбі за владу на планових президентських виборах у 2015 році. З іншого боку, курс на підписання УА з ЄС не мав підтримки з боку парламентських союзників В. Януковича та Партії регіонів. У першу чергу – КПУ. Більше того, в самій Партії регіонів та її середовищі не тільки не було єдності, але й діяли сильні групи із конкурентними інтересами, орієнтованими на посилення зв'язків із РФ.

Таким чином, зазначений суспільний договір був «проектом» фактично лише однієї із груп із оточення Президента В. Януковича. При цьому, і для цієї групи, яка його ініціювала і змогла на певний час нав'язати і елітам, і соціуму, цей договір був лише частиною її тактичної гри. Все це спричинило ситуацію, коли, попри концентрацію адміністративного впливу і силового ресурсу, політичне домінування, контроль за комунікаційним простором, режим В. Януковича, розірвавши де-факто неформальний суспільний договір, який сам же й нав'язав суспільству, зіткнувся зі стрімко зростаючою протидією, яка досить швидко привела до його краху. При цьому тодішня влада до останніх днів протесту, коли він уже перейшов у фазу гострих силових зіткнень, номінально не порушувала норми Основного закону. Сила несприйняття порушення неформальних, незафіксованих, чітко навіть не артикульованих угод виявилася значно більшою, ніж стосовно порушень Конституції, які тодішній владі можна було закинути в період її утвердження.

Висновки

Отже, в ситуації, коли домінують неформальні інститути та практики, як це мало місце в Україні до Революції Гідності і триває після неї, ключову функціональну роль на рівні суспільного договору відіграють не положення Конституції, не зафіксовані офіційно норми, «правила гри», а ті з них, яких реально дотримуються ключові політичні та суспільні актори. В цьому разі більш оптимальним є рух до «нового суспільного договору» не через чергове перезатвердження Основного закону, а пошук можливості досягти і дотримуватися узгодження інтересів, стратегічних позицій провідних політичних груп спочатку на рівні неформальному, у вигляді своєрідного «пакту еліт». Однак така модель можлива в ситуації зменшення градусу політичної конкуренції та конфліктів між різними угрупованнями політичного класу, відходу від «гри з нульовою сумою» в боротьбі за владу. Потенційно такі умови створювала зовнішня агресія, загроза масштабного військового конфлікту з РФ. Певні ознаки готовності провідних політичних акторів до взаємодії необхідного для цього рівня спостерігалися в контексті створення коаліції п'яти фракцій у парламенті після виборів-2014. Утім, розвитку процесу в зазначеному напрямі не сталося, а згадана коаліція стала вищою точкою солідарності політичного класу і виявилася не довготривалою.

Формула досягнення «нового суспільного договору» через масштабні суспільні дискусії теоретично теж могла б претендувати на результативність. Однак в існуючій суспільно-політичній ситуації, залежній від проявів та наслідків агресії РФ, в умовах контрверсійних спроб реформування, нової хвилі політичної конкуренції з наближенням нового електорального циклу і вона не має однозначної перспективи.

1. Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Київ. 2005. Вип. 7. С. 18–27.

2. Пищуліна О. М. Застосування теорії «інституційної пастки» для аналізу макроекономічної політики // Стратегічні пріоритети. 2012. №2. С. 85–91.

3. Гриценко О. А. Верховенство права в контексті економічної теорії // Економічна теорія та право. 2015. № 3. С. 77–88.

4. Ємельяненко Л. М., Королук Т. О. Суспільний договір взаємодії держави та громадянського суспільства у формуванні публічної політики // Суспільство, економіка та економічна наука в XXI столітті : зб. матеріалів II міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 квіт. 2017 р. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана; редкол.: В. І. Кириленко (голова) [та ін.]. Київ. 2017. С. 175–179.

5. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ. 2016. 284 с.

6. Юлія Тимошенко: Нова Конституція поставить владу під контроль громадськості URL: <http://intvua.com/news/politics/1509349514-yuliya-timoshenko-nova-konstitutsiya-postavit-vladu-pid-kontrol.html>

7. Арсеній Яценюк виступає за референдум щодо Конституції: Ніхто, крім народу, не має права визначати, яким буде Основний закон / Урядовий портал. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=-248783271&cat_id=244276429

8. Аби поміняти країну, треба укласти новий суспільний договір – Прем'єр / Українські національні новини. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1479399-abi-pominyati-krayinu-treba-uklasti-noviy-suspilniy-dogovir-premyer>

9. Арсеній Яценюк вже знає, чим буде займатися після відставки. URL: <https://ukr.media/ukrain/259229/>

10. Вадим Рабинович на «112 – ua»: «Нам нужен новый общественный договор между властью и людьми!» URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sJ2ImzPeKsM>

11. Рабинович: Если сказка не стала былью, нужно менять сказочников / Факты. URL: <http://fakty.ua/228358-rabinovich-esli-skazka-ne-stala-bylyu-nuzhno-menyat-skazochnikov>

12. Партія «Оппозиционный блок» подала в ЦИК список кандидатів / Фраза. URL: https://frazua/news/207154-partiya_oppozicionnyu_blok_podala_v_cik_spisok_kandidatov

13. Новий суспільний договір: «Перше грудня» пропонує 10 пунктів / Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1913830-noviy-suspilniy-dogovir-pershegрудnya-proponue-10-punktiv.html>

14. Договір гідності заради сталого розвитку: стратегічне бачення змін. URL: <http://nestorgroup.org/wp-content/uploads/2015/02/Strategic-vision-Nestor-Group.pdf>

15. Декларація Форуму громадянського суспільства «Новий суспільний договір» URL: http://www.national-constitution.org/wp-content/themes/betheme/doc_files/forum-declaration.pdf

16. Новий суспільний договір через національний діалог / Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2096755-novij-suspilnij-dogovir-cerez-nacionalnij-dialog.html>